

Ігор Тесленко

ХТО Є ХТО В ІМПЕРІЇ «СТАРОГО»¹ КНЯЗЯ. «ОСТРОЗЬКА ШЛЯХТА»

Давні ж права зберігає та шляхта, що тут, на острозьких
Землях, осіла, немов голуби, як Юпітер жорстокий
В бурю страшно гонить їх, деь сидять під дахами нещасні.

Шимон Пекалід²

Упродовж двох з половиною століть князі Острозькі відігравали одну з ключових ролей в історії руських земель Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Особливе місце серед представників цього роду належить київському воєводі Василю-Костянтину Костянтиновичу (1526–1608), який, за слушним спостереженням Леоніда Соболева, брав активну участь (нерідко з правом вирішального голосу) практично в усіх важливих подіях свого часу, що стосувалися політичного, церковного і культурно-освітнього життя південно-східних теренів держави³. На жаль, не так уже й багато дослідників

¹ Власником родового гнізда київський воєвода, маршалок Волинської землі і володимирський староста В.-К. Острозький став у поважному 48-річному віці (1574) після затижної боротьби з впливовими конкурентами. За п'ять років острозький замок перетворився на його головну резиденцію, і саме на цей час припадають перші нарікання князя на свою немічність і *старість* (Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dział V, № 11078. S. 100: лист В.-К. Острозького до зятя литовського підчашия Криштофа Радзивила «Перуна». Київ, 5.X.1579 р.). У родових документах кінця XVI та початку XVII ст., у тогочасних листах слуг та клієнтів князів Острозьких київський воєвода часто згадується не під своїм ім'ям, а як *«його милість старий князь»*, див.: AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, № 1539, 1554; Archiwum Publiczne Potockich, № 9, т. 1. – S. 133; Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (далі – АРК. АS). Teka rzymska XXV, а 22. S. 90; Там само. – Rękopisy, № 55. S. 1, 65; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 284; спр. 75, арк. 145 зв.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.-Острог-Нью Йорк, 2004. С. 74, 88 та ін.

² *Симон Пекалід*. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. С. 45.

³ *Соболев Л.В.* Князь К.-В. Острожский как лидер «русского народа» Речи Посполитой / Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Московский Государственный университет им. М.В. Ломоносова. Исторический факультет. М., 2002. С. 1.

замислювалися над питанням про джерело суспільного потенціалу цієї людини. Для сучасників князя, авторів відомих нам панегіриків, а за сумісництвом – слуг та клієнтів Острозького, це питання не виглядало б занадто складним, адже вони добре знали, що ексклюзивний статус володаря Русі їхній патрон не здобував, а просто отримав у спадок від славних пращурів, якими, згідно з генеалогічною легендою, були «київські князата»⁴.

Однак у XVIII ст. такий аргумент вже не вважали переконливим, тож на поверхню виринув дотепер популярний сюжет про казкове багатство князя, яке гарантувало йому авторитет та безмежну владу на території всієї Русі⁵. За цією версією, прибутки Острозького були настільки великими, що він дозволяв собі утримувати кількатисячний двір, за спиною ієрархів вершити долю пастви і не зважати на королівські розпорядження та накази. Озвучена гіпотеза пізніше була логічно розвинена і вдосконалена вже фаховими істориками, які звернули увагу на джерело цих прибутків – розлогі володіння князя Василя-Костянтина, які той успадкував від батька, отримав у посагу за дружиною, придбав або виборов у тривалій боротьбі з конкурентами. Востаннє спроба пов'язати розміри володінь та прибутки князя з його суспільним та політичним впливом здійснена в роботі вже згаданого вище російського дослідника Леоніда Соболева, дисертація якого була присвячена Острозькому як лідеру руського народу Речі Посполитої. Після укладення Люблінської унії «главное внимание [князя], – читаємо в роботі Соболева, – было обращено на укрепление своего лидирующего положения в южнорусских землях Короны. Решающим в этом отношении моментом явилось объединение князем в 1574 г. в своих руках всех острожских владений, в результате чего Острожский превратился в крупнейшего землевладельца и богатейшего магната государства»⁶. Продовжуючи цю думку, історик додає: «огромные земельные владения и приносимые ими богатства, дали возможность князю обратиться к культурно-просветительским вопросам»⁷.

Як бачимо, впливовість магната традиційно пояснюється його фінансовим потенціалом, про який, на жаль, жодних певних даних ми не маємо. Зокрема, достеменно невідомо, яким був річний прибуток, отримуваний

⁴ Детальніше про творення міфу «києво-руського» походження Острозьких та ідеологічний підтекст, що за цим стояв, див.: *Яковенко Н.М.* Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Яковенко Наталія.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 231–269.

⁵ Здається, першим, хто звернув на це увагу, був Каспер Несецький, див. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Lwów, 1740. Т. 3. С. 515: [książe Konstanty Bazyli] miał rocznej intraty million dwakroć sto tysięcy. Za starszego słuęę i marszałka dworu swego chował gornego wojewodę, którego co rok jurgeltu płacił siedmdziesiąt tysięcy, żeby tylko dwa razy do roku stał przy nim. Dwór w panięta i w liczbę pański, nigdy mniej przy nim ludzi nie było nad tysiąc, a do dwóch tysięcy pospolicie dochodziło, *zkađ wielką miał u wszystkich powagę* [курсив мій – *I.T.*].

⁶ *Соболев Л.В.* Князь К.-В. Острожский как лидер «русского народа» Речи Посполитой. – С. 18.

⁷ Там само. С. 19.

Острозьким зі своїх латифундій. Та навіть за наявності необхідної інформації навряд чи ми легко змогли би з'ясувати, яким чином князю вдалося досягти статусу лідера шляхетського соціуму Русі, або, іншими словами, показати, як виглядав механізм конвертації грошей в політичну владу. Та чи базувався авторитет Острозького виключно на грошах?

Придивімося до маєткового господарства князя Василя-Костянтина – далеко не всі володіння приносили йому прибуток. Розкидані по різних кутках Речі Посполитої і навіть поза її межами, вони мали складну структуру, поділяючись на володіння т. зв. замкової, церковної та зем'янської юрисдикцій. Окрім прибутків від оренди мита, князівська скарбниця поповнювалася за рахунок надходжень із замкових сіл, кількість яких в різних волостях була різною, переважно невеликою. У той же час понад половини земель Острозького перебували в руках його ленників і саме ця обставина є, як видається, ключем до відповіді на наше питання. Василь-Костянтин був не лише найбільшим землевласником, але й одним з найбільших патронів Речі Посполитої, під дахом дому якого наприкінці XVI – на початку XVII ст. зібралася величезна армія слуг та клієнтів – шляхти, яка відстоювала інтереси князя на сеймі та регіональних сеймиках, виконувала різноманітні доручення, впливала на судові вироки (адже обіймала ключові уряди в деяких судах), повідомляла найостанніші новини, завжди готова була супроводжувати патрона в подорожах та військових кампаніях. Не в останню чергу саме завдяки цій підтримці Острозький і зміг досягти таких високих позицій спочатку на теренах Русі, а пізніше і в цілому королівстві.

На сьогодні існує лише кілька робіт, що в дуже загальних рисах описують основні групи залежної від Острозького шляхти⁸, але, в цілому, доводиться констатувати, що дослідження даної проблематики знаходиться на початковому етапі. На разі ми не знаємо, наскільки великою була клієнтела київського воєводи, що собою являв його двір, як навколо нього формувалася і діяла група політичної підтримки, як вербувалися під стяги князя військові загоны, хто тримав землю в його володіннях. Для того, аби дати відповідь бодай на деякі з перерахованих питань, спробуємо детальніше познайомитися з останньою, чи не найчисельнішою із перерахованих груп – князівськими ленниками, а щоб уникнути узагальнень, звизимо географічні межі дослідження до одного маєткового комплексу – столичної Острозької волості.

Отже, що ми знаємо про острозьких ленників, яких Шимон Пекалід у цитованій вище віршованій поемі називає «шляхтою»? Насамперед, острозька

⁸ [Rolle] Dr. Antoni J. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // [Rolle] Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne. Lwów, 1887. Serya 6. S. 61–62, 65–67; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 88–90; *Яковенко Н.* Василь (Костянтин) Острозький // *Історія України в особах. Литовсько-польська доба.* К., 1997. С. 123; *Тесленко І.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // *Острозька академія XVI–XVII ст.* Енциклопедичне видання. Вид. 2 (у друці).

шляхта (джерела першої половини XVI ст. називають цих людей «боярами», пізніше «зем'янами») – це слуги князів Острозьких, які отримали з їхніх рук клаптик землі в межах волості і за право посідати його виконували певні обов'язки. Головною чеснотою зем'янина, як і всякого слуги, була вірність, а основним обов'язком, що згадується майже в усіх відомих нам князівських листах-данинах, – «служба земская военная» при панові. В залежності від розміру «держави» та умов васального договору зем'янин зобов'язувався виставляти визначену кількість озброєних вершників, одним з яких був він сам (за винятком осіб, що одночасно володіли дідичними маєтками за межею латифундій князя Василя-Костянтина)⁹. На чолі острозької корогви стояв поручник з числа місцевих зем'ян. На даний момент неможливо відповісти на питання, як часто острозька корогва брала участь у військових кампаніях – таких, наприклад, як операція 1593 р., в якій люди київського воєводи зійшлися в битві з козаками Криштофа Косинського під П'яткою, де було «в потребе насмерть забито» зем'янина Василя Білчинського, а його рідного брата Ієва смертельно поранено¹⁰.

Що стосується інших обов'язків місцевого рицарства, то в текстах відомих нам листів-данин вони окреслені невиразно. Окрім служби «конем», згадуються ще й «звичні повинності»¹¹, під якими слід розуміти обов'язок посылати підданих на роботи «з направи» замку, а також супровід патрона в його подорожах територією Острозького князівства.

⁹ Відомі нам джерела згадують про обов'язок деяких острозьких зем'ян виставляти зі своєї держави вершників, споряджених «по-п'ятигорськи», але розпорядки у т. зв. «подільських» маєтках Януша Острозького та білоруських латифундів Кішок, Радзивилів, Ходкевичів і Слуцьких яскраво засвідчують, що вирішення питання про те, у який спосіб вирушати на війну, залежало від розміру вислуги та походження конкретного слуги. Відтак, різні зем'яни з однієї волості могли «споряджати коня» не лише «по-п'ятигорськи», але й «по-козацьки» чи «по-гусарськи» («п'ятигорці» і «козаки» – два різновиди легкої, а «гусари» – важкої кінноти). Як таке неоднорідне військо вирушало в похід і як себе поводити на полі битви – доволі складне питання, що заслуговує на спеціальне дослідження, див.: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (далі – BZNO we Wrocławiu). № 3669/II. К. 250, 354; APK AS. Teka rzymska XXXVI, № 38; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 91, спр. 39/І-1; *Sienkiewicz W. Ziemiaństwo zależne w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII wieku. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego. Warszawa, 1982. S. 101–135; Zawadzki J. Majątek magnacki jako mikrokosmos szlachecki na przykładzie dóbr Iwie w powiecie oszmiańskim do połowy XVII wieku // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2006. S. 137–138.*

¹⁰ ЦДДАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 131 зв. – 132.

¹¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 273 зв.; спр. 53, арк. 198 зв. У дільчому акті 1542 р. цьому питанню присвячене окреме місце: «зоставуемъ на тыхъ то селехъ всихъ и людехъ ихъ такъ тяглыхъ, яко церьковныхъ и боярскихъ, ижъ каждый с тыхъ людей подле стародавнього повиноватства в замку Острозькомъ свои городни знову будовати, а старыхъ поправовати только, колько кротъ потреба вкажетъ повинни быти мають», див.: Там само. КМФ-36, оп. 1, спр. 31, арк. 62 зв. Див. також: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008. С. 280.

При детальному ознайомленні з данинами на ґрунти в Острозькій та інших волостях можна виділити кілька типів земельних державь. Якщо в XV – на початку XVI ст. володіння надавали зазвичай «на вічність» за умови, що отримувач та його нащадки нестимуть зі своєї «держави» військову службу¹², то в подальшому більшість земельних данин – це пожалування ґрунтів «до волі», або «до ласки», тобто в тимчасове тримання на невизначений термін¹³. Рідше зустрічаються надання, де була б чітко зазначена тривалість посідання того чи іншого села, наприклад, «до живота»¹⁴. Згодом, не маючи чим заплатити «заслужоне», або позичаючи готівку в своїх зем'янах та неосілих слуг, князь записував їм додатково певну суму грошей на конкретних селах, відтак, теоретично не міг відібрати зем'янські «держави» до повернення цієї суми¹⁵. Під кінець XVI ст. простежується тенденція до збільшення кількості пожалувань «в певній сумі грошей» (від кількох десятків золотих до кількох тисяч кіп грошів)¹⁶. Цей тип землеволодіння слід відрізнити від *застави*, яка передбачала звільнення кредитора від усіх основних обов'язків та «повинностей», виводила його з-під замкового присуду тощо.

Аналіз данин дозволяє стверджувати, що виключно від волі власника залежало, якими будуть забезпечення та власницькі повноваження слуги в отриманій ним «державі». У більшості випадків йому передавалося село «со вс-ми пожитками и доходами», що доти надходили власникові у вигляді грошового податку й натуральних зборів. Разом із тим, як показує приклад сусідньої Заславщини, розподіл прибутку міг бути інакшим: за даними 1612 р. тут майже третину грошових надходжень і всі натуральні податки князь зберігав за собою¹⁷. Не зовсім ясно виглядає ситуація з «замковими» прибутками. У випадку застави того чи того села «порохове» й «сторожове» однозначно відходили кредиторів разом з іншими доходами¹⁸, але при наданні слуги

¹² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez Z. L. Radziwińskiego, P. Skobielskiego i B. Gorczaка. Lwów, 1887. T. 1 (далі – AS I). S. 60–62, 84–87; ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 129 зв.; APK. AS. Rękopisy, № 896. – Litera B, fasc. 4.

¹³ ЦДІАУК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 187 («до волі Божої и господарскої»); спр. 45, арк. 273 зв.; спр. 53, арк. 198 зв. – 199; ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 307–307 зв.; APK. AS. Teка arabska 449, № 16; APK. AS. Rękopisy, № 55. К. 9, 13 та ін.

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 15 зв.; спр. 23, арк. 28; ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 306 зв.; BZNO we Wrocławiu. – № 3669/II. К. 268 v.

¹⁵ Відомі випадки, коли магнат, незважаючи на надані леннику гарантії спокійного (на доживотті, у сумі грошей) посідання певного шматка землі, таки відбирав у нього вислугу. Ображеним зем'янам рідко вдавалося домогтися справедливості у повітових судах, що чудово проілюстровано в роботі Ярослава Завадського, див. *Zawadzki J. Majątek magnacki jako mikrokosmos szlachecki...* S. 139–142.

¹⁶ *Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1911. T. 14. S. 354; Палеографический изборник. К., 1899. Вып. 1. С. 6; ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 387 зв. – 389 зв.; спр. 5, арк. 494–499 зв., 509–511; ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 2 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1284–1285; спр. 112, арк. 69–69 зв., 305 зв. – 306 та ін.*

¹⁷ APK. AS. Rękopisy, № 64.3. К. 3–54.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 115; спр. 27, арк. 183 зв.; спр. 33, арк. 220; APK. AS. Rękopisy, № 42. К. 6 та ін.

певного шматка землі в тимчасове тримання дідич міг залишити за собою деякі статті прибутку¹⁹.

Разом із селом власник передавав зем'янину «в моц и владзу» місцевих підданих. У свою чергу, посесор повинен був дотримуватися встановлених раніше порядків і не примушувати селян виконувати незвичні повинності, бо, в протилежному випадку, вони могли поскаржитися острозькому намісникові або й самому дідичу.

Служба «конем» і власна «держава» у волості, окрім матеріальних благ, давала нагоду окремим представникам простолюду «вибитися в люди», а безземельному шляхтичеві – набути статус «чоловіка осілого». Кар'єрні перспективи острозьких зем'ян ілюструє угода 1544 р. тодішньої володарки Острога Беати Костелецької з Іваном Покотилом: княгиня зобов'язується за вірну службу «ему нагорожати датою або врядом»²⁰. Під «датою» слід розуміти винагороду грошима, одягом, зброєю, а під «врядом» – можливість призначення намісником чи одним із його помічників у котромусь із княжих маєтків. Показово, що за часів, коли волость перебувала в руках «чужинців» Ольбрахта Ласького та його наступника Миколая Дорогостайського (1565–1574), представників острозького зем'янства на важливих урядах у волості не бачимо. Ситуація кардинально змінилася після того, як маєток потрапив до рук київського воєводи, а острозькими намісниками стали виключно місцеві зем'яни. У жодному іншому маєтку В.-К. Острозького, навіть у Дубенській волості, нічого подібного ми не спостерігаємо. Більше того, острожан князь призначав старостами в Дубному (Петро Білчинський), Сатієві (Юхно Урвенський), Костянтинові та Острополі (Василь Шашкович), що показує його особливе ставлення до вихідців зі «столичної» волості.

Станом на другу половину XVI – початок XVII ст. нами виявлено імена 114 осіб з 60 родів, які на службі тримали землю в межах волості²¹. Зіставляючи цей перелік з матеріалами кінця XV – першої половини XVI ст., приходимо до висновку про існування в Острожчині помітного прошарку потомствених зем'ян, які не залишали своєї служби, незважаючи на неодноразову зміну власника маєтку (впродовж XVI ст. щонайменше 13 разів). До найдавніших місцевих родів слід віднести Боровицьких з Великої Боровиці, Грибів, Деревенецьких, Долотецьких, Капустинських, Лебедських, Ледавських, Лобосів, Мощеницьких, Омелянських, Павловичів, Радогоських, Уздецьких, Урвенських, Хорівських, інших Хорівських, Цурківських, Шашкевичів і, можливо, Білчинських. Коріння деяких родів простежується з першої

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 28: даруючи вдові Ждана Боровицького «до живогтя» на Великій Боровиці, князь Василь-Костянтин поставив наступну умову: вона має передавати княжому бирчому «поборы короля его м[и]л[о]сти, такъже и пороховщизну».

²⁰ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 825–825 зв.

²¹ Жодного повного переліку острозьких зем'ян за часів, коли волость перебувала в руках князя Василя-Костянтина, не збереглося. Вміщені у додатку до статті списки сформовані на основі поодиноких згадок в актових джерелах (йдеться, переважно, про вписи до книг Луцького та Кременецького гродського і земського судів).

половини XV ст.²², причому не виключено, що їхні пращури могли сидіти під Острогом набагато раніше.

Впадає в око, що прізвища більшості перерахованих зем'янських родів утворені від назви села, яке вони тримали з діда-прадіда: Боровицькі від Великої Боровиці, Капустинські – від Капустина, Лебедські – від Лебедів і т. п. Наприкінці XVI – на початку XVII ст., з посиленням антиплебейського законодавства, утворене в такий спосіб прізвище слуги стало викликати певні підозри. Наприклад, коли в 1595 р. острозький зем'янин Петро Білчинський, поранений слугами кременецького повітника Адама Єловича-Букоємського, позвав останнього до суду, той не без іронії заявив, що визнає свою провину, але просить «о інформацію», чи має платити штраф за поранення шляхтича, а чи за простолюдина²³, бо знає, «иж Былчин не ест его властный, с которог[о] се он зовет, толко маетност... его м[и]л[ости] п[а]на воеводы киевског[о]»²⁴. Ображений Білчинський, на час розгляду справи – дубенський староста, відпаривав: «што поведаеть, иж тая маетност, с которое ся зову Былчинским, ест его м[и]л[ости] п[а]на воеводы киевског[о], теды так есть, одно ж то давно дано за учтивые послуги продьков моих... не естем властным Былчинским, толко ж з маетности зовучи, але естем с продков своих шляхтич старожитный Сметанкович»²⁵. Аби в майбутньому таких проблем більше не виникало, дубенський староста почав називати себе *Сметанковичем-Білчинським*, а слідом за ним (у деяких випадках навіть раніше) до аналогічного «запобіжного заходу» вдалася трохи не вся острозька шляхта. Відтак, Лебедські стали *Немирами-Лебедськими*, Новоселецькі – *Чечелями-Новоселецькими*, Патрикійовичі Радогоські – *Сенютами-Радогоськими*, а Деревенецькі, Долотецькі, Хорівські та Цурківські, пригадавши своє спільне походження, почали іменуватися *Промчейками*.

Варто додати, що за підтримки патрона тутешні князівські слуги робили й політичні кар'єри в земських ієрархіях Волині, Київщини та Брацлавщини, перетворюючись на очі й вуха князя «у повіті». Для прикладу згадаємо *луцьких війських* Михайла Павловича (1585 р.) та Ждана Боровицького (1589–1599 рр.), *київського підстоля* Василя Мощеницького (1585–1595 рр.)²⁶, *брацлавського хорунжого* Василя Шашковича (1585–1593 рр.)²⁷, його дядька

²² Прокіп та Лаврин Гриби як державці Грим'ячого в Острожчині згадуються 1431 року, див.: АРК. AS. Rękopisy, № 896. – Litera B, fascyкул 4.

²³ Порівн. 11 та 12 розділи Литовського Статуту 1566 р. («О квалтех и о головщызнах шляхецких» та «О головщызнах и навезках людей посполитих»), див. Статуту Великого князівства Литовського у 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. Т. 2 [Статут Великого князівства Литовського 1566 року]. С. 168–186.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 62, арк. 199.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 169; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 49.

²⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 766 зв.; спр. 44, арк. 213 зв.

Михайла Шашковича, який у 1572 р. отримав королівський привілей на *брацлавське підкоморство* – найвищий земський уряд у Східному Поділлі²⁸. Очевидно, «секрет успіхів» острозької шляхти належить шукати в перенесенні до Острога головної резиденції київського воєводи, внаслідок чого місцеве зем'янство опинилося якнайближче до самого князя. Постійно перебуваючи поруч, виконуючи особливі доручення патрона, тутешні слуги могли сподіватися на його прихильність. Цікаво, що навіть у тих випадках, коли зем'янам вдавалося «вбитися в люди» і прикупити на вічному праві володіння за межами Острожчини, вони залишали за собою давнє ім'я, а своє родове гніздо вважали «отчизною маєтністю». Згадуючи про вислужене пращурами село Конюхи, брацлавський хорунжий, а водночас острозький зем'янин Василь Шашкович зауважує, що це земля, яку він «с продков своих, д- да, отца моего правомъ прирожоным по Дробышу Амуровичу был есми в спокойномъ держаню и живяню»²⁹.

Окрім представників потомствених зем'янських родин, маєтки в Острозькій волості тримали й інші слуги князя. У перші роки після переходу волості до В.-К. Острозького напливу нових людей в Острожчині не спостерігаємо. Землю у волості князь роздає людям тутешнім, у тому числі міщанським синам Петру Малишевичу (острозькому війту) та Василю Григоровичу (міському, згодом замковому писарю). Осадивши слободи, потримавши їх якийсь час «на службі», обидва почувалися в праві зватися «шляхетне урожоними». Острозький війт від назви своєї «держави» почав іменуватися Новоселецьким³⁰, а його приятель – Лисичинським, або Лисицьким³¹. Вхідження до кола острозьких зем'ян їм обом гарантував також шлюб зі шляхтянками, представницями місцевих родів. Давніх знайомих пов'язувала між собою не лише служба спільному патрону, але й родинні зв'язки³².

У 80-х роках XVI ст. в Острожчині з'являються слуги з інших маєтків київського воєводи. У зв'язку з перенесенням до Острога своєї головної резиденції володар був зацікавлений тримати якнайближче до себе певну категорію слуг, що виконували спеціальні доручення. Саме цим можна пояснити надання землі під Острогом лікарю Раймону Каркасону, досвідченим адво-

²⁸ Там само. Ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 191, арк. 225–226.

²⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 213 зв. У цитаті згадано острозького міщанина Дробыша Мжуровича («Амуровича»), який у 1463 р. продав за 100 кіп Конюхи князю Івану Острозькому, див.: AS I. – S. 56.

³⁰ Детальніше про нащадків Павла Малишевича див.: Тесленко І. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. 21–22.12.2006 р. Ізяслав-Острог, 2006. С. 28–31.

³¹ Новоселиця осаджена в 1575 р., а Лисиче, ймовірно, в 1577 чи 1578 р. Вперше острозький війт згаданий як «пан Новоселецький» у 1582 р., а його давній знайомий Василь Григорович починає іменуватися «Лисичинським» у 1578 р., див.: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 786–786 зв.; спр. 26, арк. 681; спр. 27, арк. 120 зв. – 121 зв.

³² Дочка Василя Лисичинського вийшла заміж за старшого войтовича Яцька Новоселецького, див.: Тесленко І. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо. С. 29.

катам Криштофу Гуйському та Яну Прилепському, возному Кіндрату Прущинському тощо.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. волость буквально накрила хвиля слуг київського воєводи, що походили здебільшого з дрібної волинської шляхти і бояр. Серед нових острозьких зем'ян бачимо вихідців з Кореччини (Бодачевські, Лозицькі, Тростянецькі, Хоруцькі, Щикичинські), а також зі спадкових володінь князів Сангушків (Мирковицькі) та Радзивилів (Сосницькі). Одночасно в маєтку отримали свій прихисток нащадки ображених попередніми власниками острозьких зем'ян – Єничі та Павловичі. Права осадити сільце під Острогом добилися енергійні бояри, як от Іван Дубровний та Федір Улашин з братами.

Поповнивши ряди острозького рицарства, деякі прибульці (Бучайські, Гніздицькі, Єрличі, Каркасо́ни, Літинські, Мирковицькі та ін.) породичалася з місцевими зем'янами. Щоправда, в окремих випадках переміщення до волості могло, навпаки, бути наслідком одруження котрогось зі слуг господаря маєтку з дочкою чи вдовою острозького зем'янина. Так, Олізар Єрлич, батько автора відомої хронічки, отримав данину на Колимле вже після укладення шлюбу зі вдовою попереднього «державці» цього села Григорія Колимського. Необхідно наголосити на тому, що дружина Олізара Васильовича була рідною сестрою Ждана Боровицького, одного з найближчих слуг власника маєтку, острозького зем'янина, а від 1585 чи 1586 року ще й острозького старости. Саме його підтримці Єрлич і мав, очевидно, завдячувати поступовому просуванню своєї кар'єри, вінцем якої стало нетривале перебування на уряді дорогобузького намісника (зг. восени 1598 р.)³³. Через шлюб з Боровицькою Олізар Васильович породичався з іншими острозькими зем'янами – Промчейками-Хорівськими та Сосницькими. Після смерті дружини в 1591 р. він недовго залишався вдівцем. Черговою обраницею зем'янина стала дочка свояка Григорія Сосницького, що народила йому чотирнадцять дітей, у тому числі хроніста Яна (Йоахіма) Єрлича³⁴.

Один з прикладів прийняття до кола «своїх» чужинця з далеких країв пов'язаний з біографією особистого лікаря князя Василя-Костянтина Острозького – француза Раймона Каркасона († 1586). Про Каркасона знаємо, що він був простолудином (швидше за все, сином міщанина)³⁵, доктором медицини і філософії Краківського університету. Його послугами київський воєвода користувався вже у 1570 р.³⁶ Лікар отримав «на поживення» два села поруч із головними резиденціями свого покровителя – Тростянець на Дубенщині (з записом 500 польських золотих) та Добрин в Острожчині (на службі?). Володіння землею дало підставу його синам з кінця XVI ст. вважати себе

³³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 57 зв. – 59.

³⁴ Детальніше про Єрличів див.: *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. К., 2004. Вип. 4. С. 135–188.

³⁵ На це опосередковано вказує ідентична прізвищу назва міста на півдні Франції.

³⁶ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 317 зв. – 318 зв.

«урожоними» шляхтичами³⁷. На той час вони, здається, вже були одружені, причому двоє братів взяли собі за дружин рідних сестер, дочок острозького зем'янина Василя Промчейка-Цурківського; власну дочку Люкрецію лікар видав заміж за острозького підстаросту Михайла Привередівського³⁸.

Що стосується забезпечення землею, то пересічно на острозьку зем'яньську родину припадало від половини до одного села, хоча траплялися й винятки. Найбільше сіл – чотири – тримали на службі діти острозького старости Михайла Прокіп, Григорій та Шимон Павловичі. Кожен острозький зем'янин прагнув здобути нерухомість за межами волості, що робило його менш залежним від пана. Щоправда, посісти маєток «на вічному праві» вдавалося лише одиницям, зазвичай, завдяки вдалому шлюбові (зі 114 зем'ян такі володіння «в повіті» мали 37 осіб). Більшість надавала позички сусіднім дідицям, отримуючи від них землю під заставу. Розмір прибутку від цієї операції залежав, насамперед, від величини маєтку й періоду його тримання.

З'ясувати *етнічну приналежність* «острозької шляхти» надзвичайно складно. Особливо це стосується вихідців з-поза меж Волині – носіїв власницьких прізвищ на *-ський, -цький*, які можуть бути русинами (українцями, білорусами), поляками і навіть литовцями. Хоча такий же висновок можна зробити і щодо давніх місцевих родин. Припущення про те, що їх слід однозначно вважати русинами, є явно хибним. Достатньо згадати зем'ян Уїздецьких, родоначальником яких був пан Вацлав (Венцеслав)³⁹, або Сенют-Радогоських, що, як переконливо довів В. Собчук, мали тюркське коріння⁴⁰.

Зем'яни руського походження в більшості своїй за *конфесійною приналежністю* були православними⁴¹, хоча серед русинів, що перебралися на Волинь з Великого князівства Литовського, бачимо й протестантів. Один з них – Миколай Малищинський, відомий як посланець від київського воєводи до козацького ватажка Семерія Наливайка (1595 р.) – був кальвіністом або лютеранином⁴². До римо-католицької конфесії належали француз Раймон

³⁷ Здається, першим із нащадків лікаря згаданий у джерелах як пан «урожоний» Филип Каркасон (1598 р.), див.: Там само. Спр. 54, арк. 632.

³⁸ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 622–623 зв.; спр. 5, арк. 447 зв. – 448 та ін.

³⁹ Там само. КМФ-36, оп. 1, спр. 31, арк. 62 зв.

⁴⁰ Собчук В.Д. Походження волинської шляхетської родини Сенют // Третя наукова геральдична конференція. Львів, 1993. С. 78.

⁴¹ Православними серед зем'ян були Ігнат Білашівський, Михайло Верхівський, Олізар Єрлич, Григорій Колимський та його батько Аврамко Скнитський, Прокіп Літинський, Семен Мировицький, Василь Омелянський, Василь Сосницький, Тимофій Хоруцький, а також представники фамілій Білчинських, Бодачевських, Борейків, Боровицьких з Великої і Малої Боровиці, Грибів, Дубровних, Капустинських, Краєвських, Новоселецьких, Павловичів, Промчейків-Деревенецьких (Долотецьких, Хорівських і Цурківських), Сенют-Радогоських, Сокорів, Улашинів, Хорівських, Хотичинських, Шашкевичів, Щикинських – загалом щонайменше 67 зі 114 осіб.

⁴² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. С. 183; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 82, арк. 273–275 зв.

Каркасон та поляки Вавжинець Бучайський, Криштоф Гуйський, Войцех Козерадський, Григорій Уїздецький⁴³.

Насамкінець варто відзначити, що за життя князя Василя-Костянтина на південних і східних кордонах волості здійснювалася активна колонізація. Залюдненням цих теренів з дозволу київського воєводи опікувалися його слуги. Зем'янські «держави» були відносно невеликі: якщо в середньому на одне замкове село припадало 14 димів-господарств, а на церковне – 12, то на зем'янське лише 5. Тим не менше, кількість зем'янських сіл у другій половині XVI ст. невпинно зростала. Якщо в 1542 р. співвідношення кількості замкових і зем'янських поселень було приблизно рівним (по 40 %), то незадовго до смерті київського воєводи ця пропорція суттєво змінилася і становила, відповідно, 20 % : 60 %⁴⁴.

Розмірковуючи над причинами, що спонукали князя осаджувати під своїм дахом все більше і більше слуг, потрібно згадати про ті зміни, які охопили Волинь, Київщину і Східне Поділля після проведення земських реформ 1565–1566 рр. та укладення Люблінської унії 1569 р. Замість старого порядку, за яким уся влада в регіоні зосереджувалася в руках представників кількох потужних княжих і панських родин (у тому числі Острозьких), нова політична модель *шляхетської демократії* передбачала делегування частини влади монарха шляхетським органам самоврядування – сеймикам, до участі в яких долучався широкий загал рицарства певної провінції. Зібрана на сеймиках шляхта з'ясовувала не лише локальні питання. Відряджаючи своїх добре проінструктованих представників на загальнодержавний сейм, вона брала участь у вирішенні ключових проблем внутрішнього життя Речі Посполитої і її зовнішньополітичних контактів. Усі рішення провінційні сеймики приймали шляхом голосування, право участі в якому мала повітова шляхта, зазвичай поділена за своїми симпатіями на кілька потужних кланів, очолюваних магнатами. Власне, інтереси цих людей і зіштовхувалися на подібних зібраннях. Найзапекліша боротьба на сеймику точилася навколо обрання послів на сейм, депутатів до Люблінського Трибуналу (найвищого апеляційного суду Корони) і кандидатів на ключові в повіті земські уряди (підкоморія, земського судді, підсудка і писаря). З огляду на «демократичність» прийняття сеймових рішень, велике значення мала чисельність представництва кожного з угруповань, а оскільки критерій «осілості» не був чітко прописаний в законодавстві⁴⁵, учасниками дебатів і голосування могли бути не лише вихідці з

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 68–70; ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 502 зв. – 507; *Metryki chrztu z Ostroga 1599–1666, podał x. prałat F. Czyżewski w Łucku* // *Miesięcznik Heraldyczny*. Lwów, 1938. № 7–8. S. 125; *Akta kościoła farnego ostrogięskiego od r. 1622 co waźniejsze wydał Jakób Hoffman* // *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. 3. S. 194–195, 200.

⁴⁴ Процентне співвідношення замкових і зем'янських сіл Острозької волості вираховано на підставі її описів 1542 та 1603 рр. із залученням підготовленого нами списку острозьких ленників (див. Додаток), див.: *Описи Острожчини...* С. 19–20, 34–35, 36, 103–104.

⁴⁵ *Mazur Karol*. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołyńia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 82–83.

місцевих «добре осілих» родів, але й залежні зем'яни. Таким чином, після реформ 1560-х років київський воєвода не лише зберіг свої позиції в регіоні – він навіть покращив їх. Якщо в дореформений час першість у регіоні утримували ті представники родової аристократії, що користувалися особистою довірою, «ласкою» господаря (перебували при дворі, займали ключові уряди в провінції чи у війську), то тепер все залежало від розміру групи політичної підтримки. У розлогих родових маєтках, вислужених свого часу батьком, – людиною придворного кола – Василь-Костянтин Острозький утримував на власний кошт величезний «електорат» зі своїх слуг-шляхтичів, для багатьох з яких отриманий шматок землі був єдиним джерелом існування. І хоча ключову роль у діяльності клану Острозького все-таки відігравали люди зовсім іншого майнового і соціального статусу, саме когорта залежного рицарства, на нашу думку, робила цю фракцію однією з найбільших і найпотужніших у регіоні.

ДОДАТОК

Список острозьких зем'ян 1574–1608 рр.

Список укладений на основі опрацьованих джерел: ЦДІАУК. Ф. 21 [Кременецький гродський суд], оп. 1, спр. 18–19, 21–23, 25, 27–29, 31–32, 34, 37–44; ф. 22 [Кременецький земський суд], оп. 1, спр. 5, 8–11, 13–14, 17, 23; ф. 25 [Луцький гродський суд], оп. 1, спр. 15, 18–22, 25, 28, 31–32, 34–35, 37, 39, 42–46, 48–51, 53–57, 61–62, 67, 70–76, 82, 192, 459; ф. 26 [Луцький земський суд], оп. 1, спр. 2–17; АРК. АС. Рекопісу, № 27; Тека rzymska XV, № 66; тека XVI а, № 73; тека XVII, № 2; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко. К.–Острог–Нью Йорк, 2004. С. 62–66, 69, 71, 173–181.

Рід	Представник роду	Село	Період посідання
1. Білашівські Білчинські	Ігнат Див. <i>Сметанковичі-Білчинські</i>	[Білашів]	[1574-?]
2. Бодачівські	Федір Кирик (Кирил) Курило Селява	[Корость] Корость [Корость]	1590 1595–1603 1598
3. Борейки-Кнерутські	Богдан Остафійович Микола Богданович Федір Богданович	Велика Скнить Велика Скнить Велика Скнить	1596 1598–1606 1603–1605
4. Боровицькі I	Томило Онацькович Ждан Томилович	Велика Боровиця Велика Боровиця Хорів, ч.	[1574]–1575 1576–1599 1575
5. Боровицькі II	Настасія Болбасівна-Ростоцька, вдова Ждана Василь Павлович Юрій Павлович	Велика Боровиця Мала Боровиця, ч. Мала Боровиця, ч.	1600–1608 1583–1605 1595–1603

6. Бучайські	Петро Вавжинець (Лаврин) Петрович	Білчин, ч.	1594–1601
7. Верхівські	Михайло Іванович «Пугач»	Білчин, ч.	1603
8. Гриби-Грим'яцькі	Кузьма	Могиляни	1577–1597
	Семен	Грим'яче	1577
	Клемент (Клементій)	Грим'яче	1592–1595
	Левко Кузьмич	Грим'яче	1592–1595
9. Гніздицькі	Себастьян	Рівки	1601
10. Гуйські	Криштоф	Вілія	1598–1603
11. Гурські	Андрій	Ігрище	1597–1608
Деревенецькі	<i>Див. Промчейки-Деревенецькі</i>		
Долотецькі	<i>Див. Промчейки-Долотецькі</i>		
12. Дубровні	Іван	Дубровно	1599–1608
	[NN]	Дубровно	1603
13. Єничі	N	Глинськ	1604–1608
14. Єрличі-Тиненські (Колимські)	Олізар Васильович	Колимле	1604
		Вельбівне, ч.	1587–1604
		Кривин, ч.	1593–1594
		Нетішин, ч.	1593–1594
		Крупець	1593–1594
15. Капустинські	Павло Пашукович	Капустин	1603–1604
	Євтух	Капустин	1585
16. Каркасоні	Раймон (Раймонд, Раймунд)	Добрин	1595–1603
	Філіп Раймондович	Добрин	1586
Кнерутські	<i>Див. Борейки-Кнерутські</i>		
17. Козерадські	Войцех	Урвенна, ч.	1603
18. Колимські	Григорій Аврамкович	[Колимле]	1601–1608
Колимські	<i>Див. Єрличі-Тиненські (Колимські)</i>		
19. Краєвські	Богдан Мартинович	Плоска	[1574–?]
		Країв	1603–1606
	Остафій Олехнович	Країв	1603–1606
20. Красовські	N	Урвенна, ч.	1603
21. Куровські	Андрій	Клепачі	1604
22. Кутієвські	Шимон (Симон)	Грим'яче, ч.	1585–1600
Лебедські	<i>Див. Немири-Лебедські</i>		
23. Ледавські	Прокіп «Путило»	Ледава	[1574]–1597 (?)
	N 1	[Ледава]	1595
	N 2	[Ледава]	1593
	N 3	[Ледава]	1593
24. Лисичинські	Василь Григорович	Лисиче	1603–1606
		Шатерники	[1578]–1586
	Солоха Боровицька, вдова Василя	Лисиче	1586
		Шатерники	1586

	Костянтин Романович	Лисиче	1594–1603
	Данило Романович	Лисиче	1598–1603
25. Літинські	Прокіп	Красносілка	1598–1605
26. Лобоси	N	Мишківці	1577
	Петро	Мишківці	1603–1608
27. Лозицькі	NN	Переволока, ч.	1603–1604
28. Малищинські	Миколай Васильович	Плоска	1604–1606
29. Мировицькі	Семен	Білчин, ч.	1601–1603
30. Мощеницькі	Василь Богданович	Вольбарів	1574–1591
		Мощениця	1577
31. Немири-Лебедські	Михайло	Лебеді	1593–1603
32. Новицькі	Прокіп	Баранье	1582
	Войцех Прокопович	Баранье	1603–1608
33. Новоселецькі	Павло Малишевич	Новосілки	1575–1584
	Яцько Павлович	Шатерники	1595–1608
	Андрій Павлович	Новосілки	1603
34. Олеші	Іван Федорович	Охрімівка	1598–1603
		Нараївка	1606–1608
35. Омелянські	Василь Ярошевич	Омеляна	1584–1586
36. Павловичі	Марія Василівна, вдова		
	Михайла Павловича	Мала Скнить	1594–1595
		Довжок	1594–1595
	Прокіп, Григорій та		
	Шимон Михайловичі	Мала Скнить	1599–1603
		Довжок	1599–1603
		Клепачі	1603
		Котівка	1603–1608
	N	Цурків, ч.	1604
37. Петровські	Дмитро	Нараївка	1603
38. Поплавські	N	Білчин	1596
39. Прилепські	Ян	Вольбарів	1597
40. Промчейки- Деревенецькі	[Богуш Грицькович]	Дерев'янче	1577
	Іван Богушевич	Дерев'янче	1606
	Михайло Богушевич	Дерев'янче	1606
41. Промчейки- Долотецькі	Іван Грицькович	Долотче	1603
	Ждан Грицькович	Долотче	1603
		Гнійниця	1588–1603
42. Промчейки- Хорівські	Іван Жданович	Хорів, ч.	1577–1604
	Дем'ян Жданович	Хорів, ч.	1597–1602
		Зозулинці	1597–1602
		Корость	1604
43. Промчейки- Цурківські	Григорій Несміянович	Цурків, ч.	1584–1592
	Ян (Єсько) Несміянович	Цурків, ч.	1580–1592
	Пелагія Мезоцька, вдова Яна		
		Цурків	1604
44. Прущинські Радогоські	Кіндрат Мартинович	Розваж, ч.	1593–1597
	Див. <i>Сенюти-Радогоські</i>		

45. Рожни	Жигмонт Ольбрахт Жигмонтович	Новосілки Новосілки	1578–1579 1591–1598
46. Сенюти-Радогоські	Миколай Яцькович Дмитро Миколайович	[Мала Радогоша] Мала Радогоша	[II пол. XVI ст.] 1603
47. Скнитські	Аврам (Оврамко)	Скнить	1577–1584
48. Сметанковичі- Білчинські	Василь Андрійович Ієв Андрійович Петро Андрійович Федір Андрійович	Білчин Білчин Білчин Білчин	1586–1588 1588 1586 1584
49. Сокори	Григорій I Матвійович Григорій II Григорович Ганна Воронянка, вдова Григорія I	Убильці Хоняків Убильці Убильці	1594 1603 1603, 1605 1605
50. Сосницькі	Василь	Дятилівка	1598–1603
51. Тростянецькі	NN	Переволока, ч.	1603
52. Уїздецькі	Григорій Гнівошевич	Уїздці	1601–1608
53. Улашини	Федір NN, брати Федора	Улашинівка Улашинівка	1603 1603
54. Урвенські	Петро Томаш Іван Філіп N I N II N III	Урвенна Урвенна Урвенна Урвенна [Урвенна] [Урвенна] [Урвенна]	[1574] –1577 [1574] –1577 1601 1601–1604 1593 1593 1593
Хорівські I	<i>Див. Промчейки-Хорівські</i>		
55. Хорівські II	Юрій Іванович Павло Яцькович Іван Юрійович	Хорів, ч. Хорів, ч. Хорів, ч.	[1574] –1577 [1574] –1577 1592
56. Хотичинські	Василь Григорович Павло Хваневич	Хотичин Хотичин	[1574] –1582 1580–1582
57. Хоруцькі Цурківські	Тимофій (Тихно)	Ледавка	1598–1603
58. Черкаси	<i>Див. Промчейки-Цурківські</i>		
	Сергій Єроним	Грозів Головлі Хотичин	1600–1601 1603 1603
59. Шашкевичі	Василь Богданович Федора Солтанівна, вдова Василя	Конюхи	[1574]-1593
60. Щикичинські	Василь Дмитро N	Глинники Понора Понора [Понора]	1603 1603 1603 1598